

Transzilvanizmus

Mutatvány a romániai magyar irodalmi lexikon V. kötetéből

Romániai Magyar Irodalmi Lexikon elkészítésének elgondolása a Magyar Athaenas megjelenésének 200. évfordulójához kapcsolódva, 1968-ban született. Kezdeményezője Balogh Edgár volt, a megvalósítás alapjául szolgáló szócikkjegyzéket Venczel József állította össze, háttérintézménye az 1970-ben létrehozott Kriterion Könyvkiadó. Újraalakulása után a lexikoni munkának az Erdélyi Múzeum-Egyesület adott otthont, és nyújtott – az Arany János Közalapítvány révén – anyagi hátteret, ennek megfelelően az újabb köteteknek társkiadója is.

Számos viszontagság után az I. (A–F) kötet 1981-ben jelent meg, a II. (G–Ke) kötet – amely 1983-ra már kiadásra készen állott – a romániai diktatúra bukása után, 1991-ben. Mindkét kötetnek Balogh Edgár volt a főszerkesztője, akinek az 1994-ben megjelent III. (Ki–M) létrejöttében is oroszlánrésze volt, de még a 2002-ben tető alá hozott IV. (N–R) és a közeljövőben megjelenő V. (S–ZS) kötetben is vannak szócikkei. Ő a főszerkesztői feladatokat a III. kötettől Dávid Gyulára ruházta át.

Az eredeti elképzeléseknek megfelelően a személyi szócikkek mellett a lexikon összefoglalókat tartalmaz a jelentősebb erdélyi városok magyar szellemi életéről, a sajtóról, a könyvkiadásról, az erdélyi irodalmi élet különböző jelenségeiről, összefüggéseiről.

A RMIL eddig megjelent négy kötete az EME és az OSZK honlapján elektronikus formában is hozzáférhető.

Az itt következőkben mutatványt közlünk a május végén megjelenő V. kötetből.

DÁVID GYULA

* * *

A név írásmódja megjelenésekor és egészen az 1990-es évekig „transzilvanizmus” volt, s csak a 2000-ben közzétett új akadémiai helyesírási szabályzat változtatta meg írásmódját „transzszilvanizmus”-ra. Mivel az új írásmód alkalmazása visszamenőleg az egykorú szövegek meghamisítását jelentené – az újabb keletű idézetek kivételével –, mi a korábbi írásmódot használjuk.

Politológiai megközelítésben: az erdélyi régió érdekeinek érvényesítését céljával kitűző, „a magyar nemzeti és regionális öntudat feszültségteljes viszonyát hordozó” (K. Lengyel Zsolt: *i. m.* 219) politikai ideológia, 1918 előtt a magyar államkereteken belül, illetve 1918 után Romániában; az irodalom síkján pedig az az irányzat, illetve kultúrpolitikai és -cselekvésprogram, amely a Trianon utáni Erdélyben a kényszerűen önállósult magyar szellemi élet megteremtését és intézményeinek kifejlesztését tűzte ki céljával, s a programja nyomán született művekben is „Erdély lelkét” kívánta a szépirodalom eszközeivel kifejezésre juttatni. „...a transzszilvanista ideológiának – állapította meg Pomogáts Béla – a legtöbb tétele szervesen beépült az erdélyi magyarság közösségi tudatába. Az erdélyi gondolat, a nemzetiségi önismeret, a történelmi és kulturális hagyomány szerves része lett, egyszersmind a közös cselekvés: a politikai akarat érvényesítését, a kulturális szervező munka megalapo-

zását szolgálta. Mint ilyen, a huszadik századi magyar eszmetörténetnek igen fontos fejezetét képezi” (Viták áramában. In *Jelszó és mítosz.* 17).

Kezdetei mindkét vonatkozásban a XIX. század utolsó harmadára nyúlnak vissza, amikor az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést követően Magyarország erőteljes polgári fejlődésnek indult, ami a vidék fokozatos gazdasági és szellemi lemaradásával, alkotó erőinek a központ felé irányulásával járt együtt. Az irodalomban viszont már az 1870-es évek közepétől jelentkeztek olyan törekvések, amelyeknek célja Budapest elszívó hatásával szemben egy-egy vidék szellemi erőinek tömörítése volt. Ez a törekvés hozta létre 1876-ban a marosvásárhelyi *Kemény Zsigmond Társaságot*, 1881-ben az aradi *Kölcsy Egyesületet*, 1888-ban a Kolozsvárt alapított *Erdélyi Irodalmi Társaságot*, majd a Millennium küszöbén a nagyváradi *Szigligeti Társaságot*, 1906-ban a temesvári *Arany János Társaságot*, amelyek köré a vidéken alkotó, az erdélyi mindennapok, a táj és múlt témáiból ihletődött írók, költők tömörültek.

Az irodalomban csak időlegesen (s többnyire egy-egy jelentősebb helyi személyiséghez – Marosvásárhelyen Tolnai Lajoshoz, ugyanott majd Kolozsváron Petelei Istvánhoz, Aradon Márki Sándorhoz, Nagyváradon Iványi Ödönhöz, majd Juhász Gyulához – kötötteen) sikerül a vidékiségből kiemelni egy-egy erdélyi szellemi központot.

A politikai életben ebben az időben, főképp a századfordulótól kezdve egyre inkább szóhoz jutottak azok a törekvések, amelyek a központosítás ellenében a vidék gazdasági fejlesztését tűzték ki célul: erőteljes mozgalom indult a gazdaságilag és politikailag egyaránt háttérbe szorított Székelyföld fejlesztéséért, s ennek összefüggésében megfogalmazódott bizonyos politikai regionalizmus, amely ideológiájában a polgári radikalizmussal tartott rokonságot (erőteljesen kötődve Adyhoz), s részben a ’48-as hagyományokat eleve nitette fel. Az erdélyi régió vagy annak kisebb egységei (pl. a Kalotaszeg) sajátos érdekeinek érvényesítésére, de az egyre nyilvánvalóbb román nemzeti (elszakadási) törekvésekre is reagálva, ekkor születtek meg a regionális érdekeket határozottabban kifejező elképzelések (pl. Jászi Oszkár „keleti Svájc”-elgondolása), ekkor próbálkozott valamiféle gazdasági önszerveződés programjával a Székely Kongresszus, s ekkor indította meg a maga korai transzvilvanista mozgalmát a Kalotaszegen Kós Károly.

A politikai transzvilvanizmus céljai és elképzelései döntő módon változtak meg az I. világháború végén, amikor felvetődött – az I. világháború végi rendezések hivatkozási alapjául szolgáló wilsoni elvekre építve – egy a magyar, román és szász elem egységét tételező autonóm Erdély elgondolása, amely előbb a magyar államon, majd amikor ezt az összeomlás küszöbén az erdélyi románok már a gyulafehérvári román nemzetgyűlést követően elutasították, Románián belül kívánta a régió (általuk feltételezeten közös: magyar, román és szász) érdekeinek föderalisztikus elvekre épülő érvényesítését. Később az effajta törekvések és elgondolások mozgásteret teljesen beszűkült (Kós Károly, Paál Árpád, Gyárfás Elemér), s az 1920-as években már csak a kisebbségi érdekvédelmi harc rész célkitűzései maradtak meg, amelyeket egy a román állam decentralizációjáért küzdő politikai összefüggésrendszerben reméltek megvalósíthatónak. Végül a II. világháborúhoz közeledve az „erdélyi kérdés” megoldására irányuló elképzelésekben egyre nagyobb súllyal szóltak bele a területi revíziós törekvések.

Az 1940-es bécsi döntés és Erdély északi részének a magyar államkeretbe való visszatérése után ismét hangot kaptak a régió külön érdekeinek érvényesítését elváró megnyilatkozások, míg végül a háború végső kimenetelével és Erdély teljes területének Romániához való visszacsatolásával a politika színterein lezárult az „erdélyi kérdés”, s már csak a békeszerződések küszöbén született néhány elképzelésben (pl. Makkai Sándor) vagy az 1956-os magyar forradalom küszöbén formálódott magántervezetekben (Szoboszlai Aladár, Dobai István, Fodor Pál) fogalmazódott meg egy autonóm Erdély, vagy a területviszály végérvé-

nyes lezárására hivatott lakosságcsere „megoldása”. Ezeknek az elképzeléseknek a szerzőit a kommunista rendszer „hazaárulás” vádjával ítélte el (egy részüket halálra), ugyanakkor a szocializmus „teljes egyenjogúságot” programjába foglaló ígéretével szemben a totalitárius rendszer minden eszközével Románia „homogenizálását”, a kisebbségek beolváztatását vagy elüldözését próbálta megvalósítani.

Az irodalmi transzilvanizmus – az előbbiek összefüggésében – sokkal hatékonyabban és tartósabban hagyta rajta lenyomatát a XX. század magyar irodalmi életén.

Az I. világháborút megelőzően már megfogalmazódtak azok az alaptételek, amelyekre a két világháború közötti erdélyi irodalomnak ez a meghatározó ideológiája épült: az erdélyi múlt, az erdélyi táj ihletése és az erdélyi mindennapok írói ábrázolásának-kifejezésének elvárása. Kós Károly már 1912-ben kijelentette: „...bizonyítani fogjuk azt is, hogy Erdély csak politikailag nincsen. De földrajzilag, történelmileg, sőt jogilag, s ami a legfontosabb, a köztudatban igenis van és lesz is, amíg csak meg nem változik a magyarországi és különösen a pesti közvélemény rólunk. Ha pedig ez a közvélemény ilyen marad, akkor időtlen időkhöz fogunk tartani, amíg meg nem változik a külön erdélyiség tudata.” (Erdély és a pesti közvélemény. *Kalotaszeg*, 1912/2). Bárd Oszkár 1914-ben kiadott *Erdélyi Figyelője* programszerűen vállalkozott a vidéken jelentkező irodalmi tehetségek felkarolására (itt közölte *Immortelláit* a költőként akkor még ismeretlen Reményik Sándor); erre utalt az S. Nagy László által 1915-ben indított *Erdélyi Szemle*, amely programjává tette a jelszót: „Erdélyért harcolunk, Erdély kultúrájáért, ipari és gazdasági fejlődéséért”, Szentimrei Jenő pedig azzal tette mellette hitet, hogy 1918-ban indított *Új Erdély* című lapjának vezető cikke gyanánt Ady „Ismeretlen Korvin-kódex margójára” című cikkét közölte.

Már ekkor megszületik a terminus is: Dózsza Endre, az Erdélyi Irodalmi Társaság elnöke a társaság közgyűlésén 1910-ben elsőnek használja, sőt megnyitó beszédének címéül választja a „transzilvanizmus” szót (*Erdélyi Lapok*, 1910/32).

Tulajdonképpen „cselekvésmoddé” és „vállalásetikává” (Nagy György) a transzilvanizmus az I. világháborút lezáró összeomlást követően és az erdélyi magyarság kisebbségi-vé válásának helyzetében vált, amikor a történelmi kényszerűségből „önállóvá” lett erdélyi magyar irodalmi erőknél létre kellett hozniuk az erdélyi magyar irodalmat: fórumaival, intézményeivel és közönségével együtt, s amikor az itt kényszerű elszigeteltségben született irodalom mint külön egység kezdett formát ölteni. Ez az irodalom ideológiájában a háborút megelőző évtizedek erdélyi regionális törekvéseihez és a polgári radikalizmushoz kötődött, míg irodalom- és művészetszemléletében, valamint gyakorlatában az epigonrealizmussal és a szimbolizmussal szembe fordulva, egy a Nyugathoz kapcsolódó kiegyenlített modernséget s a népi kultúra nyelvrendszerét a nemzeti kultúrába beépítő szecesszió szellemiségét jelentette (Nagy György).

A későbbi értékelések-értelmezések nem hagyják említés nélkül a különböző meghatározások bizonytalanságát, s ennek magyarázatai között kétségtelenül fontos elem az, hogy a transzilvanizmus meghatározására törekvők legnagyobb részt nem fogalmi úton, hanem írói-publicisztikus eszközökkel próbálták megragadni egy (vagy több) összetevőjét. (Jellemző ebből a szempontból Kós Károlynak egy öregkori nyilatkozata: „A történelmet nagyon szerettem kollégista koromtól kezdve. Voltak idők, amikor a történelmi regényben sokkal jobban meg lehetett írni, amit az ember gondolt. Amit másképp nem írhatott meg” (Huszár Sándor: *Az író asztalánál*. 226). Fontos az is, hogy időben a fogalom tartalma is fokozatosan bővült-változott, ahogyan az erdélyi magyar irodalom alakulásának egymást követő szakaszaiban más és más kihívásokra kellett a megfelelő választ megadni. „Parttalansága” azzal is magyarázható, hogy a helikoni irodalom esztétikájában (bár bizonyos politikai vagy radikálisabb társadalmi tartalmakat elhárított) meglehetősen nyitott volt: a XIX. szá-

zad végi epigonnépiességtől (Gyallay Domokos) egy nyugatos modernségen (Áprily Lajos) át az avantgárdig (Nagy Dániel, Szántó György), majd a *Nyugat* második nemzedékének inspirációjától (Szemlér Ferenc, Kiss Jenő) az új népiekig (Asztalos István, Horváth István) igen sokféle irányzatot fogadott magába. És számításba kell venni azt is, hogy az írói alkotásokban (versekben, novellákban, regényekben), az egyes írók egyéni alkatának és szemléletének megfelelően, egymástól is eltérő elemek kerültek előtérbe vagy váltak egy-egy mű meghatározójává.

Az „erdélyi irodalom” mibenlétének meghatározási kísérletei emellett azért sem vezethettek egységes eredményre, mert ezekkel párhuzamosak voltak magának az „erdélyiségnek”, az „erdélyi léleknek” a körülírására irányuló törekvések, aminek következtében a szempontkeveredés zavaró befolyásával is számolnunk kell.

Mindezekből következik, hogy a meghatározására kísérletet tevő esszé- vagy publicisztikaszerű írások, valamint az irodalmi alkotások sokaságából – más-más műfajokban vagy tematikák szerint – kirajzolható transzszilvanizmusképp esetenként csak megszorításokkal található meg a művekben (vagy írói életművekben), amelyeket szokványosan a transzszilvanizmus jelenségekörébe sorol az irodalom.

Egy külön „erdélyi jelleg” körülírásában Kós Károly, aki erre legelsőnek tett kísérletet, a bizonyító érveket Erdély történelmi múltjából és népművészetéből vette. 1920-ban, a *Kiáltó szobán* fogalmazta meg: „Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transilvania, vagy bármilyen nyelven nevezte és nevezi is a világ, feltámadt és *van*, aminthogy volt akkor is, amikor azt hittük [...], mert akartuk hinni, hogy nincs és csak Magyarország van.” Majd hozzátette: ez az országrész „...külön történelmi egység ezer esztendő óta, saját külön erdélyi öntudattal, önálló kultúrával, önérzettel.” Később pedig, az 1928-as „schisma-pör” idején ezt írta: „Az erdélyi embert minden vonatkozásban determinálja ez a föld [...]. Van erdélyi psziché, amely nem az erdélyi magyarság privilégiuma, de predesztinációja az erdélyi németiségnek és románságnak is” (*Erdélyi Helikon*, 1928/1, 57). Ugyanő a három erdélyi nép különállásában is meghatározó egységét is kiemeli: „Ezer esztendő alatt Erdély földjén megtörténik az a gyönyörű csuda, hogy három nép és három kultúra éli életét úgy egymás mellett, hogy mindhárom megőrzi – mert megőrizheti – a maga különvaló egyéniségét, de amellet közös és minden környező néptől idegen és rokon néptől és kultúrától elütő karaktert is vesz fel” (*Erdély*. Kv., 1929, 87–88). És ehhez Kuncz Aladár hozzátesszi: „Nemzetek, vallások, világszemléletek, népi szokások, társadalmi osztályok és külső hatalmi érdekek bölcs és eszes kiegyensúlyozása” – ez az, amit a történelemben erdélyiségnek mondunk (Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában. *Nyugat*, 1928/11, 503). Szentimrei Jenő a táj meghatározó szerepét emeli ki: „Ha van egy jellegzetes nápolyi ég, van egy jellegzetes erdélyi ég is. Svájnak Föhnje van, az Adriának Siroccója, Háromszék a Nemerétől szenved. A nagy magyar Alföld futóhomokja fölött délibábot lenget a levegőkulissza, Erdélyben barlangokban, váromladékokban, irdatlan rengetegeken bujkál a Mese. A Dunántúl szelíd dombjain más a színösszetétele a hervadásnak, mint a Maros menti lankákon [...] Túl a Dunán Himfy zokog kesergő szerelmében a badacsonyi sziklafok körül, Erdélyben Jósika és Kemény nehézkes képzelete borong a váromladékok között” (Transzszilvanizmus az irodalomban. *Napkelet*, 1921/9, 551).

Mindezek alapján Pomogáts Béla „irodalompolitikai koalíció”-nak nevezte a transzszilvanizmust, a marosvécsi Helikont pedig „irányzatok, esztétikák és ideológiák gyűjtőmedencéjé”-nek (*Jelszó és mítosz*. 46–47), míg Nagy György a transzszilvanizmus ideológiájában öt alapkövetkeztetést határozott meg, amelyek azonban – állapította meg – „nemcsak a világos, áttekinthető szillogisztikus rendet és a tudományos bizonyítások szigorú logikáját nélkülözték, hanem a köréjük táborot szerevezők felfogásbeli egyöntetűségét is”. (A kisebbségi

helytállástól a közösségi desirabilitásig és vissza. A transzilvanista ideológiáról. In *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Kv., 1999, 21).

Mindezekhez még egy – korábban már említett – vonást kell ideiktatnunk, amely azonban nemcsak a „kifejezésformát” érinti, hanem a transzszilvanizmus egész elméletének fikciós, utópisztikus jellegét is. Ebben a vonatkozásban Makkai Sándort idézhetjük, aki Kós Károly 50. születésnapjának alkalmából az öt méltató *Erdélyi Helikon*-számban ezt írta: „Az erdélyiség tulajdonképpen egy hit. Az Írás szavaival: „reménylett dolgoknak valósága és nem látott dolgokról való meggyőződés”. [...] A hit természete az, hogy ha a valóság ellene mond, akkor fölfokozódik és izzani kezd. Szenvedéllyé válik. Ha valaki hisz abban, hogy Erdélyben sajátos múlt, sajátos kultúrák folytán a humánumnak egy különleges valósága rejtőzik, s ennél fogva ebben az országrészben különböző fajú és nyelvű népek a nekik megadott keretek között szükségképpen létre fogják hozni az életközösségnek egy új és viruló formáját harmóniában és szeretetben, az még csak erősebb és szenvedélyesebb izzással fog ebben hinni, ha időleg ez a hite önámításnak látszik” (*Kós Károly*. I. h. 1933/10, 675).

Pomogáts Béla a transzszilvanizmust „az Erdélyi Helikon ideológiája”-ként határozza meg (*i. m.* Bp., 1983), s valóban, a Helikon Íróközösség körében kristályosodik ki jelentése, az 1920-as és '30-as évek fordulóján, amikor az irodalmi intézményépítés és maga az irodalmi termés újra meg újra széles körű viták tárgyává válik. Előbb, 1928-ban az erdélyi és az anyaországi irodalom viszonyát, modernség és hagyomány szerepét kell az erdélyi íróknak tisztázniuk (egy Ravasz László-cikk nyomán elindult *schisma-pörben*), majd még ugyanabban az évben a történelmi tematika túlburjánzásával szemben a jelen erdélyi valóságához való viszonyulás kérdése körül bontakozik ki vita (a *vallani és vállalni*, amelynek kezdeményezője maga Kuncz Aladár).

Kuncz az *Erdélyi Helikon*nak már a beköszöntő cikkében meghatározza az erdélyi irodalom egy másik dimenzióját is: kijelenti, hogy irodalmunk „erdélyisége világ-figyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provincializmus” (*Erdélyi Helikon*, 1928/1), majd közli Babits *Európaiság és regionalizmus* című esszéjét (1930/1), aki szerint: „Európa a termékeny, haladó szellemű nagy műveltségi és politikai együttműködéshez csupán a magukat szabadon kifejező regionalizmusok útján juthat el. Előbb össze kell törniök a műegységeknek a lehető legkisebb darabokra, hogy egy új és összegező szellemi áramlat megcsinálja belőlük a valódi egységet.” A világpolitikai perspektíva mellett azonban a művek felől nézve is kiemeli a regionalizmus szerepét: „...a kis irodalmak reménye – írja –, hogy fontosat és izgatott mondassanak ma, amikor a nagyok is alig tudnak ilyet mondani” (uo.). S ugyancsak az erdélyi magyar irodalmat a regionalizmusba süllyedés vádjától és veszélyétől megvéendő, indítja el Kuncz a folyóiratban a „Kisebbségi irodalom – világirodalom” rovatot, kitekintésül az akkori Európa más kisebbségeinek (provanszál, ír, katalán, szudétánémet, zsidó) szellemi életére.

Az indulás éveiben a *Helikon* nemcsak tételezte az erdélyi népek irodalmainak kölcsönös feltételezettségét, hanem kereste is a kapcsolatteremtés lehetőségét. Eredményesebben ebben az időszakban a *szász–magyar irodalmi kapcsolatok* alakultak, egészen addig, amíg a németországi fasizmus uralomra jutásával a „nagynémet” ideológia Erdélybe is be nem hatolt; ugyanakkor az 1920-as években a *román–magyar irodalmi kapcsolatok* is ígéretesen bővültek. A modern román irodalom fősodrából azonban kimaradtak azok az erdélyi román regionális kezdeményezések, amelyekkel pedig Kuncz Aladár törekvéseinek vonalán természetes és termékeny kapcsolatok alakulhattak volna ki, hivatalos román részről pedig inkább protokollgesztusokra került sor, amit alkalmoszerű taktikai megfontolások, nagyobb távlatban pedig a saját kisebbségi harcaik tapasztalataiból táplálkozó, meg nem szű-

nő politikai gyanakvás határozta meg. (A folyamat politikai hátterét és összefüggéseit részletesen elemzi K. Lengyel Zsolt *A kompromisszum keresése* c. könyvében, A megíúsult kompromisszum c. fejezetben. I. m. 217–264).

A transzszilvanizmus körüli viták sorába tartozik az, amely „az erdélyi gondolat” (és ezen túlmenően immár az egész helikoni ideológia és irodalmi gyakorlat) körül, a *Korunk* viszonylatában bontakozott ki. Gaál Gábor már 1926-ban bírálta e fogalom meghatározatlanságát. „Az kétségtelen – írta –, hogy az erdélyi embereknek – legyenek azok románok, magyarok vagy szászok – vannak jellegzetes sajátosságaik, amelyek mindegyik fajban felfedezhetők. [...] Ezenkívül van egy közös múlt is. S ez az, ami egy külön erdélyi lelki beállítottságot hozhat létre az itt élő emberekben. [...] Hogy azonban ez pontosan miben áll, annak kifejezésére mélyebben járó analízisre volna szükség, mint a szokványos eszmefuttatások az erdélyi lélekről.” (Erdély egyénisége. *Korunk*, 1926, 476–477). Amint azonban a helikoni táborban felmerülnek az első konfliktusok (Kacsó Sándor *Vakvágányon*, Tamási Áron *Czímeresek*, Berde Mária *Szentségvivők* c. visszautasított vagy fel nem vállalt kéziratok miatt az ESZC lektorátusa részéről), egyre hangosabbá válik a bírálat. Gaál Gábor ugyanis a maga „valóságirodalom”-koncepcióját a *Helikonon* is számon kéri. Ez történt már az „írói gyávaság”-ról Kacsó Sándor által 1929-ben ki-robbantott vita kapcsán, amikor ezt írta: „Az erdélyi írók zöme eladta függetlenségét. Nem árért, de egy képtelen, az írói érzületre gátlásokat vető elvért. Eladta azért a fából-vaskarika meggyőződésért, hogy a generációk és osztályok, a stílusok és ideológiák kiegyenlíthetők. [...] Ez a suttyom-akadémia azt találta ki, hogy a feudalizmussal kibékíthető a székely paraszt, ezzel pedig a városi polgár, s hogy e kiegyenlítő kibékülést az egykor erdélyi hivatalnok-dzsentri mára korszerűtlenedett tudata elvégezheti. [...] A valóság felé vívő híd tehát itt, már az első lépéssel leszakadt, s ezért az erdélyi író valami ködös és érthetetlen parton bolyong, rossz és avult irodalmi emlékeit újjáképezeve. [...] Egy részben avult, részben pedig vértelenített irodalmi eszményért elhallgatja a megírnivalót és letagadja a kikövetelnilalót” (Gyávák-e az erdélyi írók? *Korunk*, 1929/11, 831–832).

Kuncz Aladár 1931-ben bekövetkezett halálával a helikoni transzszilvanizmus nemcsak az *Erdélyi Helikon* kiváló szerkesztőjét, hanem az „erdélyi gondolat” és irodalom folyamatos megújulásra, önkorrekcóra képes vezéregyéniségét is elveszítette. Ugyanakkor viszont az irodalmi termés vonalán ekkorra értek be az erdélyi magyar irodalom kiemelkedő művei: Dsida Jenő költészete, a prózában az *Ábel* és a *Jégtörő Mátyás* (Tamási Áron), az *Erdélyi történet* nagyszabású trilógiája (Bánffy Miklós), *Az országépítő* (Kós Károly), a *Tibold Márton* (Molter Károly), a *Fekete éveim* (Szántó György), a *Farkasverem* (Wass Albert), a drámában az *Énekes madár* (Tamási Áron), a *Martinovics* (Bánffy Miklós) – igaz, a *Korunk* táborában, „a tiszta osztályvonal irodalma” vonalán az *Új pásztor* (Szilágyi András), Nagy István novellái és *Özönvíz előtt* c. drámája –, másfelől a '30-as évek első felében megjelenik az új erdélyi írónemzedék, amely határozott szociográfiai érdeklődéssel fordul az erdélyi társadalom hétköznapi és problémái felé, ugyanakkor kritikusan néz szembe az „erdélyiség” programjával, annak illúziós elemeivel és addigi írói gyakorlatával.

Ez jutott kifejezésre már Jancsó Elemérnek az *Új Arcvonal*-antológiában megjelent tanulmányában (*Az erdélyi irodalom útjai, 1918–1931*), majd Szemlér Ferenc *Jelszó és mítosz* című cikkében (*Erdélyi Helikon*, 1937, 592–604), valamint az annak nyomán kibontakozott vitában. Szemlér szerint „A transzszilvanisták módszere durva dedukció volt, ahol az elmélet született meg először, és az empiria meglehetősen háttérbe szorult” (i. h.). A román–magyar kapcsolatokat illetően – folytatta Szemlér – „...olyan politikai felfogást tartalmazott, ami nem számolt a kézzelfogható valósággal. Nem látta meg például azt, hogy az erdélyi magyarság nem az erdélyi társadalmat alkotó népek teljes jogú tagja, hanem Románia egyik kisebbsége” (uo.) A „jelszó és mítosz vita”, az anyaga legjavát kötetben kiadó Pomogáts Béla szerint „...leszámolt a transz-

szilvanizmus hagyományos értelmezésével, fenntartotta azonban legfontosabb eszményeit: a kisebbségi magyarság szellemi önvédelmének morálját, az erdélyi magyar patriotizmust, az európai igényességet, a kisebbségi humánusmot, valamint az erdélyi népek egymásra utaltságának tudatát” (*Felszó és mítosz*, 74).

Ezekkel a vitákkal párhuzamosan, de már előzőleg is bekövetkezik a törés is a helikoni táborban: az ESZC üzleties szempontú vezetésével elégedetlenekből 1933-ban megalakul az *Erdélyi Magyar Írói Rend*, a fiatalok pedig az 1931-ben indult *Erdélyi Fiatalok* és az 1935-től megjelenő *Hitel* folyóiratok, az *Új Arcvonal* (1931) és az *Erdélyi Enciklopédia*, illetve az *Új Erdélyi Antológia* (1937) körül tömörülnek.

A bécsi döntést követő években, rövid időre az erdélyi magyar irodalom is betago­lódott az öszmagyar irodalom táborai és intézményrendszere körébe, noha nem maradtak el olyan hangok és szerveződések (pl. a Kolozsvárt 1942-ben indított *Termés*), amelyek tovább vitték a két háború közötti erdélyi magyar irodalom szellemiségét, s a helikoni írócsoportnak a bécsi döntést követő években született három nyilatkozata (*A Helikon és az Erdélyi Szépműves Céh levelesládja*. Buk., 1979, II., 252–253, 283–285) is azt jelezte, hogy megkísérelték viszonylagos önállóságának fenntartását is. Ugyanakkor a harmincas évek végén jelentkezett fiatalok az 1942-ben újtjára indított *Termés* egy ankétjának keretében, de a szerkesztés gyakorlatában is, megpróbálkoztak megújításával is. A II. világháború végével aztán a transzszilvanizmus jó időre kiiktatott nemcsak az irodalmi életből, de a köztudatból is.

A II. világháború után a transzszilvanizmus az irodalom élő-ható tényezőjéből az irodalomtörténetírás témájává vált – jó ideig a dogmatikus marxista kritika céltáblájává. Tárgyszerűbb értékelése csak az 1960-as évek második felében kezdődött meg: irodalomtörténeti munkákban az első időkbén még mindig „osztályharcos szellemben” torzítottan (*A magyar irodalom története* 6. kötetében, Bp., 1966) vagy a transzszilvanizmust romániaisággá „tágító” koncepció (Balogh Edgár), a Kós-örökségnek az osztályharcos hagyományok sorába állítása formájában (Czine Mihály és Varró János). Egy hitelesebb értelmezésnek volt előjátéka a *Kritikában* Pomogáts Béla, E. Fehér Pál és Tordai Zádor részvételével lezajlott vita (1973/8, 1973/11), majd kiteljesítője a helikoni vonulatba sorolható írók műveinek és a korszakra vonatkozó irodalomtörténeti dokumentumoknak az (újra)kiadása a *Romániai Magyar Írók* sorozatban: *Az Erdélyi Helikon költői* (Szemlér Ferenc válogatásában és bevezető tanulmányával, Buk., 1973), *A Helikon és az Erdélyi Szépműves Céh levelesládja* (Marosi Ildikó gondozásában, uo., 1979), Kuncz Aladár levelezéskötete (Juhász András és Jancsóné Máthé-Szabó Magda gondozásában, uo., 1982), *Benedek Elek irodalmi levelezése* (I–IV. Szabó Zsolt gondozásában, 1979–2002) és mindezekkel párhuzamosan a teljes életműveket számbavevő írói monográfiák: Izsák József *Tamási Áron* (1969), Vita Zsigmond *Áprily Lajos* (1972), Kicsi Antal *Tompa László* (1978), Mikó Imre, Kicsi Antal és Horváth Sz. István *Balázs Ferenc* (1983), Molnár Szabolcs *Berde Mária* (1986). Közben tovább árnyalódott az értékelés az olyan tanulmányokban, mint a Gáll Ernőé, aki átfogó nemzetkarakterológiai kontextusban vizsgálódott (*Az „erdélyi lélek”*: mítosz és valóság. *Utunk*, 1972/30, 31), Kántor Lajos és Láng Gusztáv *Romániai magyar irodalom, 1945–1970* című könyve (Buk., 1972) bevezető fejezetében, illetve az addigi eredményeket „középiszokolás fokon” összegező XII-es *Romániai magyar irodalom* tankönyvben (szerzői Dávid Gyula, Marosi Péter és Szász János, 1977). Az 1970-es évek eredménye, hogy fokozatosan egy tényeiben hiteles, szemléletében tárgyyszerű, értékelésében irodalomközpontú kép formálódott ki az irányzatról és a hozzá sorolható művekről.

Ebbe a sorba illeszkedik bele Pomogáts Béla könyve (*A transzszilvanizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Bp., 1983), amelyben a szerző az erdélyi magyar irodalom előzményei, kifermálódása és kiteljesedése teljes folyamatába ágyazva követi végig történetét, s elemi összetevőit. Közben már olyan résztanulmányokra is lehetett építeni, mint Nagy György eszmetörténeti

megközelítései (A kezdeti transzilvanizmusról. *Korunk*, 1973, 1652–1658, *Gondolat és funkció*. Uo., 1977, 250–254 és *Szimbolikus illusztráció és történelmi tartalom*. Uo., 1981, 739–744), Láng Gusztáv Jegyzetek a transzilvanizmusról című tanulmánya (*Utunk*, 1973/50) s a vele polemizáló Tóth Sándor cikke (Sárréti Sándor: A transzilvanizmus fogalmáról. *Tiszatáj*, 1974/8, 54–57). Közben megfogalmazódott a transzilvanizmusnak az irodalom dimenzióin túli, s a megváltozott körülmények ellenére is érvényes aktualitása: „A transzilvanizmus – írta Fábíán Ernő – csak egy demokratikus politikai konszenzus keretében válhatott volna hatékonnyá. Amiből következik, hogy amennyiben egy ilyen konszenzus és annak alapfeltételeként egy új, korszerű azonosságideológia megteremtése napirendre kerül, a kiindulópontul szolgáló ideológiai minták sorából a transzilvanizmust semmilyen körülmények között nem szabad kifelejtenünk” (*A tudatosság fokozatai*. Buk., 1982, 7).

A kommunista rendszer romániai összeomlása küszöbén, már a '80-as évek közepétől (a *Limes-kör* 1986-os vitájában) megindult ugyanakkor egy „neotranszilvanista eszmecsere” (K. Lengyel Zsolt: *i. m.* 269), amely az évtizedforduló helyzeteiben már nem annyira magának a transzilvanizmusnak (mint „erkölcs-központú ideológiai képződménynek”, Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok*. 1986/1992) a vizsgálatára koncentrált, hanem inkább „a saját kisebbségi lét értelmezésére”, „időszerű jegyeinek kiválogatására” (uő.: *i. m.* 270) és az azokkal való polemizálásra. Ennek a polémiajának a tétje tulajdonképpen annak „a folytonos politikai kompromisszumnak” az elutasítása volt, amelynek „lehetőségét [a transzilvanizmus] eleve magában hordja” (uo.). Tulajdonképpen ebből az „eszmecsereből” nőtt ki az *Európai Idő* hasábjain (1990–91-ben) az a vita, amelyben egyes, a transzilvanizmus mibenlétéről olykor még alapfogalmakkal sem rendelkező hozzászólók végeredményben inkább saját magatartásaik mentességére törtek pálcát föltette, mások viszont (Fábíán Ernő, Kántor Lajos, Láng Gusztáv) a kisebbségi magyarság identitásának és kultúrájának védelmében betöltött szerepét emelték ki.

Némi pozitív hozadékkal járó, de már a politikai transzilvanizmus problémakörébe tartozó vita bontakozott ki a volt kommunista országok európai uniós csatlakozásának közeledtével a '90-es évek közepén, amikor Molnár Gusztáv egy vitaindító cikkben felvetette azt az elméleti lehetőséget, hogy Erdély, mint adott esetben önállósuló geopolitikai egység, különleges szerephez juthat Románia csatlakozásában. A román hozzászólók azonban még egy ilyen „autonóm” szerep lehetőségét is elutasították. (A vita összefoglalását l. Hadházy Zsuzsa: *Kérdések és válaszok*. In *Romániai magyar évkönyv*, 2000).

Ma a két ország EU-csatlakozása után a romániai magyarság (azaz inkább a Székelyföld) számára a radikális magyar politikai erők által szorgalmazott területi vagy a mérsékelték által is vállalt közösségi autonómia a cél – mindkettő az idők folyamán erőteljesen és szilárdan kiépült román állami központosító politikával áll szemben.

Az „irodalmi” transzilvanizmus pedig végre alapos dokumentációra épülő kutatások tárgyává válhat, s ezek során, sokféle megközelítésben, megszabadulhat azoktól a káros „aktualizálásoktól”, amelyek valós arculatát évtizedeken át elfedték vagy eltorzították.

I R O D A L O M

Dózsa Endre: Transsilvanismus. *Erdélyi Lapok*, 1910, 89–91. – Kós Károly: Erdély és a pesti közvélemény. *Kalotaszeg*, 1912. jan. 12–28.; uő.: *Kiáltó szó*. Kv., 1920 (Paál Árpáddal és Zágoni Istvánnal); uő.: *Erdély népének építése* (1923). Facsimile-kiadásban: Bp.–Kv., 1996; uő.: *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat*. Kv., 1928; uő.: *Nem spekuláltam – éltem*. (Interjú. In Huszár Sándor: *Az író asztalánál*. Buk., 1969, 217–226; uő.: *„A legszebb élet, amit el tudtam magamnak képzelni.” Benkő Samu beszélgetései Kós Károssal*. Buk., 1978; uő.: *Életrajz*. Buk.–Bp., 1991 (Benkő Samu gondozásában és előszavával). – Walter Gyula: Erdély és az irodalom decentralizációja. *Erdélyi Szemle*, 1918/18–19 – Reményik Sándor: Transsilvanismus. *Erdélyi Szemle*, 1920, 609 – Szentimrei Jenő: Transilvanismus az irodalomban. *Napkelet*, 1921/9; uő.: Erdély

lelke irodalmában. *Vásárnap*, 1922/17, 2–3 – Balázs Ferenc: Erdélyi magyar irodalom. In *Tizenegyek antológiája*. Kv., 1923, 7–16 – Jancsó Béla: Erdélyi irodalom és székely irodalom. *Ellenzék*, 1923. dec. 23. (Újraközölve: *Irodalom és közélet*. Buk., 1973, 31–32) – Kristóf György: *Az erdélyi magyar irodalom múltja és jövője*. Kv., 1924; uő.: Transzilvanizmus. *Erdélyi Irodalmi Szemle*, 1926, 277–304 – Ravasz László: Az erdélyi lélek. *Protestáns Szemle*, 1925, 373–382 – Makkai Sándor: Az erdélyi szellem. *Pásztortűz*, 1926, 129–134 – Németh László: Erdély lelke a legújabb irodalomban. *Társadalomtudomány*, 1926/5 – Gaál Gábor: Az „erdélyi gondolat” tartalma és terjedelme. *Korunk*, 1928/12, 907–910; uő.: A mai erdélyi magyar irodalom arcvonalai. *Korunk*, 1930/12; uő.: Transzilvániai-e vagy romániai magyar irodalom. *Korunk*, 1937/3, 367–368 – Aradi Viktor: Az „erdélyi gondolat” és az „erdélyi lélek”. *Korunk*, 1929/5, 344–351 – Babits Mihály: Transzilvanizmus. *Nyugat*, 1931, II, 480–482 – Ligeti Ernő: Esménykeresések az erdélyi magyar irodalomban. *Erdélyi Helikon*, 1931, 686–692; uő.: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorban*. Kv., 1942 – Vita Zsigmond: Európaiság és transzilvanizmus. *Pásztortűz*, 1937/1 – Szemlér Ferenc: Jelszó és mítosz. *Erdélyi Helikon*, 1937, 592–604 (újraközölte a vita számos hozzászólásával és korábbi, illetve későbbi dokumentumokkal Pomogáts Béla: *Jelszó és mítosz*. Mv., 2003); uő.: Táj és sors. *Korunk*, 1938/4 – Szenczei László: A transzilvanizmus és az erdélyi fiatal irodalmi nemzedék problémájához. *Korunk*, 1938/1; uő.: A transzilvanizmus és a bölcséleti magaskola. *Korunk*, 1938/4 – A Szépművés Céh – Az Erdélyi Helikon – A transzilvanizmus. In *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. Bp., 1965, 932–935 – Czine Mihály: Kós Károly köszöntése. *Kortárs*, 1964/1, 135–138 – Varró János: A romániai magyar irodalom előzményei. *Igaz Szó*, 1968/2, 112–123 – Gáll Ernő: Az „erdélyi lélek”: mítosz és valóság. *Utunk*, 1972/30, 31 (újraközölve: *Tegnap és mai önismeret*. Buk., 1975, 32–48); uő.: Az „erdélyi gondolat” visztonagságai. *Helikon*, 1992/16; uő.: Erdélyiség, „romániaiság”. *A Hét*, 1994/32–33 (újraközölve: *Számvetés*. Kv., 1996, 128–139); uő.: Erdélyiség régi/új nacionalizmusok szorításában. *Helikon*, 1999/20, 21 – Nagy György: A kezdeti transzilvanizmusról. *Korunk*, 1973/11, 1652–1658; uő.: Gondolat és funkció. Bevezetés egy eszméletörténeti monográfiához. *Korunk*, 1977/2, 250–254; uő.: Szimbolikus illusztráció és történelmi tartalom. Egy eszme- és magartartásrendszer elsődleges összetevőiről. *Korunk*, 1981, 739–744; uő.: A kisebbségi helytállástól a közösségi desirabilitásig és vissza. A transzilvanista ideológiáról. *Korunk*, 1993/1, 18–32; uő.: *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben*. Tanulmányok. Kv., 1999 – *Vita a transzilvanizmusról* (Pomogáts Béla és E. Fehér Pál, *Kritika*, 1973/8; Tordai Zádor, 1973/11) – Tóth Sándor: A transzilvanizmus fogalmáról. *Tiszatáj*, 1974/1, 54–57 (Sárréti Sándor álnevéen); uő.: A transzilvanizmus színváltásairól. In *Források és stratégiák*. Csíkszereda, 1999, 114–128 – Pomogáts Béla: *A transzilvanizmus Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Bp., 1983 = Irodalomtörténeti Füzetek; uő.: Szabédi László a transzilvanizmusról. *Új Erdélyi Múzeum*, 1990/1, 56–70; uő.: Transzilvanizmus és európaiság. *Korunk*, 1997/8; uő.: Erdélyi gondolat – erdélyi irodalom. In *Párbeszéd anyanyelven*. Bp., 1998, 88–106; uő.: Viták áramában. In *Jelszó és mítosz*. Mv., 2003, 5–101 – Cs. Gyimesi Éva: Egy létszimbólum színe és visszaja. *Életünk*, 1985/1, 49–59; uő.: Helyzet és helyzetjuttat. Előadás a Limes-körben 1986. nov. 10-én (közölve a hozzászólásokkal együtt: *Transzcendens remény. A Limes-kör dokumentumai, 1985–1989*. Csíkszereda, 2004); uő.: *Gyöngy és homok. Ideológiai értékjelképek az erdélyi magyar irodalomban*. Buk., 1992 = Századunk. – Kántor Lajos: *Vallani és vállalni. Egy irodalmi vita és környéke, 1929–1930*. Buk., 1984; uő.: Az erdélyiségtudat változásai. *Korunk*, 1991/10; uő.: Játék vagy program? Kuncz Aladár folyóirat-strukturája és a „fiatal magyarok” 1930-ban. In *Itt valami más van*. Bp., 1992; uő.: *Gyáva irodalom? (Erdélyi esszé- és regénypróba)*. Uo., 94–114; uő.: *A Termés és az „uralkodó eszmék”*. Uo., 135–149 – Ábrahám Barna: Az erdélyiségtudat változásai a két világháború között. *Limes*, 1986/3 (újraközölve: *Kötődések Erdélyhez*. Tatabánya, 1999, 125–136 = Limes Könyvtár) – Köteles Pál: A transzilvanizmus és az erdélyi avantgárd. *Confessio*, 1986/3 – Biró Béla: A transzilvanizmus időszerezése. *Európai Idő*, 1991/13 – Benkő Samu: Az erdélyiségtudat változásai. *Korunk*, 1991/10 (újraközölve: *Újrakezdsések*. Csíkszereda, 1996, 11–26) – Gajdos-Balogh Attila: A transzilvanizmus román nézőpontból. *Korunk*, 1991/10 – Láng Gusztáv: Transzilvanizmus és magyarságtudat. *Helikon*, 1993/11 – K. Lengyel Zsolt: Transzilvanizmus és regionalizmus a húszas évek Erdélyében. *Korunk*, 1993/6 – Molnár Gusztáv: Az erdélyi kérdés. *Magyar Kisebbség*, 1997/3–4 – Dávid Gyula: Erdélyi írók a magyar irodalom egységéről. A „schisma-pör 1928-ban. *Helikon*, 1998/23; uő.: Kisebbségi irodalom – világirodalom. *Erdélyi Múzeum*, 1998/3–4; uő.: *Erdélyi irodalom – világirodalom*. Csíkszereda, 2000 – Fábíán Ernő: *A megmaradás parancsolatai. Esszé az erdélyiségről mint politikai antiújról*. Bp., 1999 – Hadházy Zsuzsa: Kérdések és válaszok (Az Erdély-vita összefoglalása). In *Erdélyi Magyar Évkönyv, 2000*. Kv.–Tv., 2000, 162–169 – K. Lengyel Zsolt: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzilvanizmus korai történetéhez*. Csíkszereda, 2007 = Múltunk Könyvek.